

Na een avond stevig drinken met zijn vrienden in een badhuis wordt de in Moskou woonachtige Pavlik, inmiddels buiten bewustzijn, per ongeluk op het vliegtuig naar Leningrad gezet. Daar aangekomen, nog nauwelijks bijgekomen van de alcohol, en zich niet realiserend dat hij zich in een andere stad bevindt, vraagt hij een taxichauffeur om hem naar zijn huis in de Derde Arbeidersstraat te brengen. Deze herkent gelukkig zijn adres, en rijdt hem ernaartoe. Pavlik denkt op zijn beurt zijn wijk, en zijn flat te herkennen, en gaat nietsvermoedend zijn 'huis' binnen. Binnengekomen blijkt ook het interieur identiek te zijn aan zijn appartement in Moskou. Pavlik besluit verder zijn roes uit te slapen op de sofa, totdat de daadwerkelijke bewoonster thuiskomt en de schrik van haar leven krijgt wanneer ze de dronken vreemdeling aantreft.

Dit is kort geschetst het plot van de in Rusland nog steeds waanzinnig populaire film 'de ironie van het lot', gemaakt in 1975. Wat volgt is een ruim drie uur durend drama vol intriges en ellenlange dialogen, maar wat vooral blijft is de Sovjet-zelfspot over de eentonige, uniforme stedenbouw en architectuur uit het toenmalige communistische tijdperk. Bijna een halve eeuw lang zijn socialistische regeringen aan de macht geweest in de Centraal- en Oost Europese landen die behoorden tot het Warschaupact. Dit heeft tot op de dag van vandaag zijn weerslag op de gebouwde omgeving. Het is dan ook niet onlogisch dat veel mensen in Nederland en Vlaanderen Oost-Europese steden nog steeds voornamelijk associëren met troosteloze, grauwe modernistische woonblokken. Toch is het opmerkelijk hoe taai dit beeld is, aangezien de meeste landen achter het voormalige IJzeren Gordijn een radicaal andere koers zijn gaan varen na de val van het socialisme, begin jaren negentig. De politiek-economische veranderingen van de afgelopen 25 jaar hebben op hun beurt de nodige impact gehad op de meer recente stedelijke ontwikkeling.

Regelmatig wordt in de wetenschappelijke literatuur gesproken over 'post-socialistische steden'. Hierbij wordt vaak als uitgangspunt genomen dat deze worden gekenmerkt door hun huidige neoliberale koers, met een dicht aan de oppervlakte liggende socialistische erfenis. Maar bestaat dé post-socialistische stad wel echt? Om een antwoord te kunnen schetsen op deze vraag maken wij een reis langs diverse steden achter het voormalige IJzeren Gordijn. Hoe gaan hedendaagse beleidsmakers in Astana, Belgrado, Krakau, Leipzig, Minsk, Sofia, Tallinn en Tirana om met de socialistische erfenissen in hun stad? En hoe verandert de fysieke ruimte er onder invloed van deindustrialiserings- en mondialiseringsprocessen? Om een zo compleet mogelijk beeld te vormen balanceert deze AGORA continu tussen verleden en heden, en tussen verschillende ruimtelijke schaalniveaus. Ook proberen we voorzichtig vooruit te kijken: wat is de toekomst van de post-socialistische stad?

Stedenbouw als ideologie

De grootschalige aandacht voor stedelijke ontwikkeling in Oost-Europa ten tijde van het socialisme is onderdeel

van een bredere industriepolitiek. Snelle, staatsgeleide verstedelijking werd ingezet om de economische productie te laten groeien. Na de Tweede Wereldoorlog verzezen nieuwe 'micro-rayons' waar de voormalige plattelandsbevolking werd opgestapeld in de zo kenmerkende betonnen hoogbouw. In de socialistische planningsdoctrine moest werkgelegenheid over de rayons gespreid worden. Dit werd gefaciliteerd door werkgevers (veelal publieke bedrijven) een grote rol in de woningbouwproductie te geven en nieuwe wijken rond fabrieken te realiseren. De grote arbeidszekerheid in deze fabrieken zorgde voor een geringe

Grauw, industrieel en eentonig. De bestaande clichés rond steden in Oost-Europa zijn nog steeds hardnekkig. Inmiddels ligt 'de val van het socialisme' alweer bijna 25 jaar achter ons. In deze AGORA kijken we naar de stand van zaken van de post-socialistische stad in de 21e eeuw.

INLEIDING VAN DE THEMAREDACTIE

verhuismobiliteit. Vooral in het tijdperk van Sovjetleider Chroesjtsjov (1953-1964) explodeerde de bouwproductie. Was de Stalinistische architectuur nog vooral bedoeld om te imponeren en zodoende de macht van de ideologie te benadrukken, de zogenaamde 'Chroesjtsjovka's', minimalistische bouwblokken bestaande uit goedkope materialen, werden massaal neergezet om het volk op een degelijke manier te huisvesten. Momenteel worden veel wijken in voormalige Sovjet-steden nog steeds gekenmerkt door de aanwezigheid van deze bouwblokken, hoewel velen ervan als gevolg van gebrek aan onderhoud op dit moment in een bedenkelijke staat verkeren.

Themaredactie

Jorn Koelemaj (Jorn.Koelemaj@UGent.be) is als academisch assistent en PhD-student verbonden aan de Universiteit Gent en maakt onderdeel uit van de hoofdredactie van AGORA.

Barend Wind (b.j.wind@uvt.nl) is als promovendus verbonden aan Tilburg University en doet onderzoek naar ongelijkheden op de woningmarkt in internationaal-vergelijkend perspectief.

Maartje Bodde (m.e.bodde@outlook.com) is masterstudent Sustainable Development aan de Universiteit Utrecht en specialiseert zich in milieumanagement van de gebouwde omgeving.

Valerie van Lieshout (valerievanlieshout11@gmail.com) is masterstudent Urban Studies aan de Uva.

BESTAAT DE POST- SOCIALISTISCHE STAD?

Leo Paul beschrijft in zijn artikel de transformaties die steden in Oost-Europa ondergingen als gevolg van de planologische visie van de socialistische machthebbers. Een belangrijk onderdeel van de socialistische ideologie was om de onderlinge statusverschillen tussen burgers tot een minimum te beperken. Naast het feit dat inkomens gelijkjer verdeeld waren dan in de meeste West-Europese landen, was er door de uniformiteit van de modernistische bouwblokken in de meeste steden geen sprake van grootschalige sociaalruimtelijke segregatie. In plaats van inkomen, was loyaliteit aan de partij vaak een belangrijker criterium om een comfortabele woning te bemachtigen. Groepen met een lagere status in de socialistische hiërarchie, kwamen vaak in het stadscentrum terecht, dat verwaarloosd werd om de minderwaardigheid van de regimes die ze hadden gebouwd te onderstrepen. Ook tussen de socialistische landen en steden was er overigens sprake van niet te onderschatten onderlinge verschillen: in zuidelijke landen zoals Joegoslavië of Hongarije was zelfbouw veel gebruikelijker dan elders en ook de architectuur was lang niet overal hetzelfde. Het waren vooral nieuw gebouwde modelsteden, of steden waar volop de ruimte was tot wederopbouw na de geleden oorlogsschade in de Tweede Wereldoorlog (zoals Dresden of Minsk), die zich leenden voor de ideaaltypische socialistische modelplanning.

Transitie of transformatie?

Sinds de val van het IJzeren Gordijn zijn de verschillen tussen de landen alleen maar vergroot. Onder Gorbatsjov, de laatste leider van de Sovjet-Unie tot het uiteenvallen in 1991, werd door middel van 'glasnost' (openheid) en 'perestrojka' (hervorming), al de basis gelegd voor het uiteengroeien van de verschillende onderdelen van het Sovjet-rijk. Toen de Unie eenmaal ontmanteld werd en Boris Jeltsin in Rusland aan de macht kwam, waren de socialistische regimes in Midden-Europese landen als Polen en Tsjecho-Slowakije inmiddels al vervangen door nieuwe overheden met een liberalere insteek. De val van het Warschaupact viel min of meer samen met de opkomst van de 'Washington Consensus'. Hierbij werd gesuggereerd dat de beoogde succesvolle transitie naar markteconomieën alleen kon worden bewerkstelligd door middel van institutionele veranderingen, zoals decentralisering van besluitvorming, privatisering, de liberalisering van de economie en een grotere rol voor commerciële instellingen. Internationale organisaties zoals de Wereldbank en het IMF dwongen dergelijk beleid op een actieve manier af. De Japans-Amerikaanse filosoof Fukuyama concludeerde in 1989 daarom dat 'het einde van de geschiedenis' was aangebroken: het Westerse kapitalistische model, ofwel de liberale democratie, had volgens velen 'overwonnen' en dus was het logisch dat dit overal ter wereld geïmplementeerd zou worden. In werkelijkheid was de overgang naar dit Westerse model in grote delen van Oost-Europa helemaal

niet zo vanzelfsprekend: politieke chaos, (ideologische) onwetendheid bij bestuurders en padafhankelijkheid zorgden op veel plekken voor een geheel eigen vorm van neoliberalisme. Na de eeuwwisseling ontstond met name in Rusland steeds meer het besef dat de industriële modelstadjes uit het Sovjet-tijdperk inmiddels functioneerden volgens een samenlevingsmodel dat niet zo eenvoudig om te vormen was tot een neoliberaal substituut, zoals in de jaren negentig nog door velen werd gepropageerd. Vandaar ook dat in plaats van 'transitie' richting het 'juiste model', er beter gesproken kan worden van verschillende 'transformaties'.

Deze uiteenlopende voorbeelden van politiek-economische transformaties illustreren dat er geen blauwdruk bestaat die de lading van het begrip post-socialisme dekt. Om die reden is het dus ook gevaarlijk om veralgemeniserend te spreken over 'de post-socialistische stad'. Toch, en misschien wel juist daarom, is het nog steeds relevant om steden in Oost-Europa onderling te vergelijken. Niet alleen om na te gaan hoe ontwikkelingen in het verleden hebben geleid tot verschillende fysieke veranderingsprocessen, maar ook om te zien hoe ze omgaan met Europeanisering, en met mondialiseringsprocessen waarbij interstedelijke competitiviteit ten behoeve van het realiseren van een goede internationale concurrentiepositie steeds belangrijker lijkt te worden. In dit opzicht is ook de vergelijking met steden in West-Europa interessant.

Winnaars en verliezers

Het artikel van Leo Paul legt ook uit waarom modernistische wijken in veel Oost-Europese landen een andere status genieten dan in West-Europa. Terwijl in Nederland en Vlaanderen negatieve stigma's ontstonden als gevolg van mislukte sociale projecten en de concentratie van kansarme migranten in modernistische hoogbouw, wordt het in Oost-Europa tot op de dag van vandaag vaak nog gezien als degelijke huisvesting waar ook de hogere middenklasse nog steeds graag woont. Nochtans is het maar de vraag of ruimtelijke segregatie slechts een Westers fenomeen was gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw. Dominic Teodorescu toont in zijn artikel over Boekarest aan dat de sociaaleconomische structuur van de stad grotendeels gehandhaafd bleef nadat Ceaușescu in 1974 aan de macht kwam. Toch laat zijn onderzoek zien dat de gemarginaliseerde Roma-bevolking van de stad het er vanaf de jaren negentig niet bepaald beter op heeft gekregen. Hij neemt ons mee naar de soms schrijnende situatie die is ontstaan in de wijk Ferentari.

In Tallinn is de status van de grootschalige modernistische wijken flink gekelderd na de val van het IJzeren Gordijn. Henk-Jan Kooij beschrijft dat deze ontwikkeling te wijten is aan de hyper-neoliberale koers die Estland vanaf de vroege jaren negentig heeft gevaren. In zijn artikel stelt hij dat de wijken rond het centrum gentrificeren als gevolg van een instroom van buitenlands kapitaal, terwijl de socialistische

modelwijken waar het Russischtalige deel van de bevolking woont, aan populariteit en status inboeten.

De Wit-Russische Yana Kazachuk bericht daarentegen op veel positievere toon over de recente ontwikkelingen in haar geboortestad Minsk. Volgens haar was Minsk als modelstad voor de 'Homo Sovieticus' een anonieme en abstracte omgeving voor haar bewoners. Tegenwoordig worden veel creatieve initiatieven ontplooid door een nieuwe generatie jonge stedelingen die hierbij eindelijk de mogelijkheid kunnen benutten hun eigen, persoonlijke ruimte in de stad te creëren. Ook in het artikel van Arlette van den Berg en Remmelt de Weerd wordt aandacht besteed aan de creativiteit van jongeren die het socialisme alleen nog maar kennen van verhalen van hun ouders. Hun casus beschrijft hoe recentelijk de toeristische potentie is ontdekt van de sociaal-realistische industriestad Nowa Huta, gelegen in de schaduw van cultuurstad Krakau. Door middel van 'Crazy Communism tours' spelen zij handig in op de behoeften van de postmoderne toerist, die vaak op zoek is naar unieke ervaringen die aansluiten bij hun

Is de socialistische stad een inspiratiebron voor hedendaagse steden?

persoonlijke interesses.

Historie uitwissen of koesteren?

Het koesteren van fysieke erfenissen uit de socialistische tijd is lang niet overal evident. Ferry Vermeer illustreert dit aan de hand van drie voorbeelden waarin beleidsmakers en politici worstelden met erfgoed waar ze liever niet langer aan wilden worden herinnerd. Vermeer laat als architectuurhistoricus blijken kritisch te staan tegenover het uitwissen hiervan, zoals in Sofia gebeurd is met het mausoleum van de communistische ex-premier Georgi Dimitrov. Een ander voorbeeld van chaotische ruimtelijke ordening in het post-socialistische tijdperk vinden we in de Balkan: Hans Venhuizen schrijft op basis van zijn ervaringen en observaties in Albanië een betoog over de charme van de daar aanwezige absurdistische stedenbouw. Terwijl de onaffe en ongecoördineerde bouwwerken gezien zouden kunnen worden als een treurig aanblik, probeert Venhuizen hier doorheen te kijken, waarna hij juist met enige jaloezie kijkt naar het grote optimisme en de betrokkenheid van de bevolking bij de wederopbouw van hun land.

De huidige ontwikkelingen in Astana (Kazachstan) en Belgrado (Servië), die ook aan bod komen in dit nummer, zijn mogelijk een nog radicalere breuk met het verleden. Net als in Tallinn speelt de toestroom van internationaal privaat kapitaal hierin een belangrijke rol. Op basis

van lucratieve overeenkomsten met internationale energiegiants als Gazprom schieten de indrukwekkende glimmende wolkenkrabbers in Astana, een stad die ten tijde van de Sovjet-Unie nog nauwelijks bestond, de laatste jaren als paddenstoelen uit de grond. László Marác beschrijft hoe het land hiermee niet alleen afreken met het recente verleden, maar ook met het historisch gewortelde 'barbarenbeeld' van Centraal-Azië. In Belgrado probeert de politieke elite op dit moment een groot Waterfront project te realiseren, dat gefinancierd wordt met Arabische oliedollars. Dit staat in schril contrast met de ideologische socialistische stedenbouw die een kleine eeuw geleden werd ontwikkeld. Barend Wind en Jorn Koelemaij tonen de wanverhouding aan tussen dit beoogde project en de wijze waarop de Servische economie en woningmarkt vandaag de dag functioneren. Kunnen we stellen dat post-socialistische steden nog meer dan hun Westerse evenknieën in de verleiding komen tot neoliberale stedelijke ontwikkelingen die in de stadsgeografie veelal zijn aangeduid als 'urban boosterism'-projecten? Of is dit, opnieuw, te veel een generalisatie?

Een eigen vorm van ruimtelijke ontwikkeling

Op basis van dit themanummer kunnen we in ieder geval met zekerheid vaststellen dat er verschillende typen post-socialisme zijn ontstaan, ieder met een eigen vorm van ruimtelijke ontwikkeling. Bovendien gaan verschillende steden op een verschillende manier om met de fysieke erfenissen uit het socialistische tijdperk. In hoeverre steden daadwerkelijk van dit verleden 'bevrijd' zijn is nog maar de vraag. Net als het socialisme kent ook het huidige systeem winnaars en verliezers. Een interessante vraag voor toekomstig onderzoek is en blijft of steden in Oost-Europa hun evenknieën in het Westen als voorbeeldmodel blijven zien, of dat hun verleden juist eerder als inspiratiebron geldt voor het omgekeerde. Nu de suburbanisatie-hype grotendeels achter ons lijkt te liggen en de stad meer in trek is dan ooit, is een terugkeer naar een vorm van een door de overheid gestuurde modernistische hoogbouw wellicht onvermijdelijk. Een dergelijke vorm van neo-modernisme, dat de stedenbouwkundige principes en methoden uit de naoorlogse periode gebruikt om de hedendaagse stedelijke 'arbeiders' op een betaalbare manier te huisvesten wordt politiek gezien almaar aantrekkelijker nu blijkt dat een groot deel van de bevolking er in de afgelopen twintig jaar qua woonsituatie niet op vooruitgegaan is (zie infographic op de achterzijde). De kapitalistische stad was niet in ieder opzicht superieur aan de socialistische, en omgekeerd evenmin. Misschien is de ideale stad wel een hybride vorm die balanceert tussen het beste van beide werelden.

Literatuurselectie

Collier, S.J. (2011) *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton University Press.

Hirt, S. (2013) Whatever happened to the (post)socialist city? *Cities*, 32, pp. 29-38.

Stephens, M., Lux, M. en Sunega, P. (2015) Post-Socialist Housing Systems in Europe: Housing Welfare Regimes by Default? *Housing Studies*, pp. 1-25.

Tsenkova, S. & Nedović-Budić, Z. (2006) *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*. Heidelberg: Physica-Verlag.

Wiest, K. (2013) Comparative Debates in Post-Socialist Urban Studies. *Urban Geography* 33 (6), pp. 829-849.

